

Analýza volebnej podpory Mariána Kotlebu ako reprezentanta krajnej pravice v krajských voľbách 2013¹

Roman Mikuš – Daniel Gurňák – Anna Máriássyová²

Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny UK, Bratislava

Analysis of Voter Support for Marián Kotleba as The Representative of Far Right in The Regional Elections of 2013. The main objective of the research is to present ĽSNS and its chairman Kotleba and to set them in the terminology used with the far right parties and to explain the definition of the far right parties and its position in Slovak politics in concept of the success of the far right parties in Europe. Second objective is to analyse the geographic distribution of voter preferences for Kotleba in comparison with turnout. Third objective is to analyze demographic and economic variables in comparison with the support for Kotleba. Findings show that the votes were merely a protest vote against the mainstream political parties.

Sociológia 2016, Vol. 48 (No. 1: 48-70)

Key words: electoral geography; regional elections; Marián Kotleba; ĽSNS; far right

Úvod

V štúdií sme sa zamerali na analýzu volebnej podpory Mariána Kotlebu (ďalej Kotleba), volebného lídra strany Ľudovej strany Naše Slovensko (ďalej ĽSNS), ktorá je považovaná za krajne pravicovú stranu a okrem SNS ako jediná z nacionalistických subjektov dosiahla volebný úspech. V prvej časti tejto štúdie ozrejmieme problematické termíny, ktoré sa spájajú s politickou rodinou krajnej pravice a v rámci nich spomenieme, či táto strana aj jej volebný líder zapadajú do terminologického rámca tejto rodiny politických strán definovanej v zahraničnej literatúre. V ďalšej časti stručne charakterizujeme chápanie pojmu krajnej pravice a výskum a prejavy krajnej pravice ako politickej sily na Slovensku. V poslednej časti analyzujeme podporu Kotlebu vo voľbách do Banskobystrického samosprávneho kraja (ďalej len BBSK) a pokúsime sa pozrieť na niekoľko vybraných demografických a ekonomických ukazovateľov, ktoré lineárnym modelom štatistického programu R porovnáme (jednotlivé indikátory aj ako súbor súvisiacich indikátorov) so ziskami Kotlebu v prvom a druhom kole volieb na predsedu VÚC, aby sme zistili, ktoré prvky môžu mať výraznejší vplyv na jeho voľbu.

¹ Článok vznikol v rámci grantu VEGA 1/1143/12 Regióny: vývoj, transformácia a regionálna diferenciácia.

² Korešpondencia: Mgr. Roman Mikuš, doc. RNDr. Daniel Gurňák PhD., Mgr. Anna Máriássyová, Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny, Univerzita Komenského, Mlynská dolina 84215 Bratislava, Slovensko. E-mail: mikusr@fns.uniba.sk; gurnak@fns.uniba.sk; mariassyova@fns.uniba.sk

Terminologický slovník ku krajnej pravici

Nacionalistická problematika je práve v politologickej a sociologickej praxi (Mudde 2007; Rydgren 2007; Carter 2000) jednou z častých tém výskumov, sporadicky sa problematike venujú aj geografi. (Giordano 2000; Flint 2001)

Pomocou terminologického slovníka používaného pre krajne pravicové politické subjekty sa pokúsime poukázať na politický charakter ĽSNS a jej lídra Kotlebu.

Medzi široké spektrum problematických a významovo pospájaných termínov, ktoré sa spomínajú pri vyčleňovaní uvedeného spektra strán, patria nacionalizmus, šovinizmus, radikalizmus, extrémizmus, rasizmus, xenofóbia a etnocentrizmus, populizmus, „anti-establishment“, silný štát a patriotizmus.

Xenofóbia je vo všeobecnosti chápaná ako „neopodstatnený strach z niečoho nového, neznámeho“. (Milo 2005) Mudde (1995) ju definuje ako „strach, nenávisť k cudzincom“, kde je silným prvkom etnocentrizmus. Súčasné politické subjekty využívajú xenofóbnu problematiku pomerne účelovo ako tzv. "populárnu xenofóbiu", kde sa kladie dôraz na súlad voličskej nálady s otázkami cudzorodých elementov, najmä v otázke imigrantov. (Rydgren 2007) Andersen – Bjørklund (2008) považujú obdobne ako Mudde do roku 2007 xenofóbiu za jeden z hlavných identifikačných prvkov krajnej pravice. *Etnocentrizmus*, ktorý je kľúčovým pri pochopení xenofóbie, nadväzuje na problematiku chápania národa cez prizmu externej separácie a internej homogenity (pozri nacionalizmus). Koncept rozvinul Sumner (1906), ktorý hovorí, že „kontexty vo vnútri skupín, ako aj všetko ostatné je odvodené od centrálnej pozície vlastnej skupiny“. Vo všeobecnosti ho budeme chápať ako „vieru človeka v centrálnu úlohu vlastného etnika či kultúry a pomocou nej hodnotenie ostatných etníc a kultúr“. (Bizumic 2014)

Kotleba aj jeho politická strana stavali svoj jednoduchý volebný program najmä na vyjadreniach proti rómskemu etniku a na svojej medializácii v súvislosti s rómskou problematikou (návštevy problémových lokalít a pod.).

Rasizmus možno klasicky definovať ako „vieru v odlišnosť a prirodzenú diferenciáciu rás, kde jedna rasa je nadradená druhej“. (Mudde 1995) V súčasnosti však začína prevládať tzv. „nový rasizmus“ (Milo 2005), ktorý netrvá na nadradenosti národov, ale na ich nekompatibilitate (každý národ resp. rasa má právo sa rozvíjať, ale vo vlastných národných – štátnych hraniciach). Hlavným prvkom sa stáva „prirodzená a trvalá odlišnosť medzi skupinami obyvateľov“. (Mudde 1995) Milo (2005) upozorňuje, že takéto chápanie môže viesť v etnicky zmiešaných štátoch či komunitách až k apartheidu.

Spravidla nie je možné priamo spojiť politickú stranu ĽSNS s rasizmom (pretože by nesplnila zákonné požiadavky na svoju registráciu, resp. by to bol priamy dôvod jej oficiálneho zákazu štátnymi orgánmi), sú však indikácie na

prepojenie niektorých jej členov s rasistickými hnutiami či skupinami ako Skinheads a pod. (Kupka et al. 2009)

Nacionalizmus predstavuje „politickú doktrínu proklamujúcu jednotu politickej, štátnej, kultúrnej charakteristiky v národe“. (Mudde 1995) Koch (1991) identifikoval v rámci nacionalistickej problematiky strán dve formy: snahu o internú homogenitu (národ bez cudzích elementov) a externú separáciu (odlíšenie od okolitých národov a ochrana pred vonkajším vplyvom – napríklad globalizácia, zasahovanie iných štátov). Bajt (2011) rozlišuje nové smery štúdií na základe hlavnej problematiky, ktorú nacionalizmus prezentuje: násilie, hranice, vnútorná homogenita a vonkajšia heterogenita, sexualita, integrácia a zásah nadštátnych inštitúcií a kozmopolitná spoločnosť. Veľmi často sa nacionalizmus dostáva do terminologického konfliktu alebo súvisu s konzervativizmom. V západnej literatúre sa konzervativizmu prisudzujú viaceré charakteristiky: autoritárstvo, tradicionalizmus, religionizmus a nacionalizmus (rovnako ako patriotizmus). (Mudde 2007) Patriotizmus možno v jednoduchosti definovať ako „lásku k vlasti“, ale na rozdiel od nacionalizmu má defenzívny charakter. Veľmi efektívne tento rozdiel pomenoval Billig (1995): „Patriotizmus je to vtedy, ak sú prechovávané nepriateľské pocity voči nim a nacionalizmus, ak oni prejavujú neznášanlivosť voči iným.“

Pokiaľ ide o ĽSNS, v poslednom období vo všeobecnosti jej nacionalistické vyjadrenia najmä smerom k rómskemu etniku radia stranu a jej členov do nacionalistického spektra. To je zrejme už pri zohľadnení skutočnosti, že sa predstavitelia strany, vrátane M. Kotlebu, ešte v rámci Slovenskej pospolitosti (pozri nižšie extrémizmus) aktívne hlásili k tradíciám Slovenského štátu a jeho nacionalistickej politiky.

Šovinizmus je možné v jednoduchosti definovať ako agresívny patriotizmus, t. j. agresívna obrana. V západnej literatúre je tento pojem pri krajne pravicových stranách najčastejšie spájaný s ekonomikou. Zo zadefinovania nacionalizmu a jeho rozdielu oproti patriotizmu musíme zamietnuť slovenské definície, ktoré tento pojem definujú ako „vyhrotený nacionalizmus“. (Např. Šaling 1997) V ekonomickej oblasti Kotleba už v predvolebných diskusiách označil európske finančné mechanizmy (eurofondy) ako zbytočné a nepotrebné (čo ako župan demonštroval zastavením spolufinancovania viacerých projektov). Vo všeobecnosti vystupuje Kotleba smerom k zahraničným organizáciám výrazne šovinisticky.

Radikalizmus je pojem, ktorý treba chápať dvojako – v rámci nacionalistického chápania a mimo neho. Radikálne postoje môžu jestvovať v politických stranách aj bez toho, aby sme politické strany museli radiť ku krajnej pravici, čiže môže indikovať radikalizáciu iba určitých postojov. (Mudde 2007) Veľmi často stanovenie toho, čo je radikálne, záleží od politickej kultúry. V západnej literatúre je radikalizmus ešte dodnes často kladený na rovnakú úroveň

s extrémizmom (Ryndgren 2007), t. j. dodnes je hranica medzi radikalizmom a extrémizmom pomerne nejasná aj v akademickej obci. Kupka et al. (2009) radikalizmus považuje za metódu postupu, ktorá na rozdiel od extrémizmu nemusí viesť ku spochybňovaniu demokracie. My radikalizmus chápeme ako pojem, ktorý je nad extrémizmom, ktorý je terminologicky jemnejší a inštitucionálne akceptovateľný.

Extrémizmus je pojem, pri ktorom môže dochádzať k rôznym interpretáciám v rámci odlišných disciplín: práva, sociológie, politológie či kriminalistiky. (Kupka et al. 2009) Milo (2005) tento pojem spája primárne s politikou a sociológiou. Mareš (2003) uvádza formy prejavu extrémizmu: 1) nepríjemný a netolerantný názor, viera či aktivita; 2) násilná politická aktivita; 3) aktivita na destabilizáciu demokratického štátu. Práve s extrémizmom sa spájajú aj ďalšie pojmy súvisiace s charakterom strán krajnej pravice ako je „anti-establishment“ t. j. proti súčasnemu politickému zriadeniu, či politika silného štátu (posilnené právomoci štátneho aparátu na úkor občianskych slobôd či dokonca ľudských práv). Vo všeobecnosti extrémizmus môžeme definovať vo vzťahu s demokratickým systémom, kde sa za extrémistické považujú subjekty ohrožujúce všeobecné ľudské práva, slobody a ďalšie spoločenské princípy. (Kupka et al. 2009) Milo (2005) považuje extrémizmus priamo za odraz stavu spoločnosti. V krajinách, v ktorých počas druhej svetovej vojny vznikol v akejkoľvek podobe fašistický režim (Slovensko, Maďarsko, Rumunsko, Chorvátsko), ako aj tam, kde je pomerne rozvinutá štruktúra subkultúr extrémistického spektra (Maďarsko, Slovensko) (Mudde 2005), je nutná adekvátna inštitucionálna odpoveď. Na Slovensku je extrémizmus protizákonný a postihnutelný (Zákon NR SR č. 257/2009 Z.z.).

Kotleba založil politickú stranu už v roku 2006 ako Slovenskú pospolitosť (predtým iba organizácia) tú však pre nedemokratické stanovky Najvyšší súd SR zo zákonných dôvodov rozpustil. Je však otázne, či dôvody rozpustenia pri založení novej strany ĽSNS zväčša tými istými ľuďmi naozaj pominuli. Ministerstvo vnútra SR v súčasnosti nemá právo rozpustiť ĽSNS, hoci vzhľadom na minulosť je možné bez zaváhania aj túto stranu nazvať radikálnou, či až skryte extrémistickou.

Populizmus, podobne ako pojem radikalizmus, sa neviaže iba na krajne pravicové spektrum strán, je však nástrojom, ktorý nacionalistické spektrum strán v plnej miere využíva. V súčasnosti je pojmom priamo definujúcim krajinú pravicu na Západe ako „populistická radikálna pravica“. Populizmus je chápaný ako úzko koncipovaná ideológia, podľa ktorej je spoločnosť rozdelená do dvoch hlavných homogénnych skupín „spravodlivých“ a „skorumpovaných“ (príkladom je delenie na spravodlivé obyvateľstvo a skorumpovanú elitu, či spravodlivý národ a nepriateľské menšiny, atď.). (Mudde 2007; Ryndgren 2007) Kupka et al. (2009) popisujú tri piliere fungovania populizmu. Prvým je

jednoduchosť jazyka, ktorého účelom je oslovenie jednoduchého človeka tak, aby prezentovaná informácia bola priama, stručná a ľahko rozpoznateľná. Druhým pilierom je využitie mobilizačnej politiky, kde sa využíva proces antagonizácie so snahou mobilizovať pomocou tém, ktoré predstavujú určité ohrozenia oslovovaných mas. Posledným pilierom sa stáva charizmatikálny vodca, ktorý vie osobným vystupovaním získať sympatie mas.

ĽSNS sa prezentuje a funguje ako strana jedného človeka, na verejnosti ako aj v médiách vystupuje iba Kotleba, a teda podpora je výrazne viazaná na jeho osobu. Dôsledkom tejto stratégie bol aj volebný úspech Kotlebu ako jediného člena ĽSNS v krajských voľbách.

Revizionizmus je termín, ktorý nie je problematický v rámci vytýčenia terminológie, je však nutný pre pochopenie začlenenia niektorých nacionalistických strán. Vo svojej podstate je teóriou „morálnej zodpovednosti, respektíve idey, že nejaký aspekt nášho pôsobenia, postojov či konceptov potrebuje revíziu“. (Vargas 2005) Pre nacionalistické strany v našom regióne je charakteristický „historický revizionizmus“, najmä pri maďarských nacionalistických subjektoch v spojení s Trianonskou zmluvou (vizia historického Uhorska) či rumunských nacionalistických subjektoch s povojnovým rozdelením po druhej svetovej vojne (vizia Veľkého Rumunska). Charakter revizionizmu v strednej a východnej Európe, kde sa v poslednom storočí niekoľkokrát prekresľovali hranice, je špecifický.

Revizionizmus ako politickú kartu využívala najmä SNS pred voľbami 2006, keď poukazovala na prípadné ohrozenie zo strany Maďarska, resp. na hrozbu autonomizmu maďarskej menšiny ako prvého stupňa revizionistických nárokov Maďarska. Celkovo najmä územný revizionizmus na Slovensku nemôže z historických dôvodov veľmi slúžiť ako mobilizačný prvok pre krajne pravicové strany, pretože vojnový Slovenský štát, na ktorého tradície sa skúmané spektrum politických strán často odvoláva, mal výrazne menší územný rozsah ako dnešná Slovenská republika, a preto aj ĽSNS túto tému vo svojej politickej agende nevyužíva.

Vývoj chápania krajne pravicových subjektov

Téma krajnej pravice sa vzhľadom na historický vývoj dostáva do popredia odborného záujmu po druhej svetovej vojne. Mudde (2007) identifikoval celkovo 21 druhov pomenovaní alebo termínov tejto politickej rodiny v západnej odbornej literatúre (extrémna pravica, krajná pravica, radikálna pravica, pravica, radikálny pravicový populizmus, nacionálny populizmus, nový populizmus, neopopulizmus, vylučujúci populizmus, xenofóbny populizmus, populistický nacionalizmus, etnický nacionalizmus, protiimigrantizmus, nativizmus, rasizmus, rasistický extrémizmus, fašizmus, neofašizmus, post fašizmus, reakčný tribalizmus, integralizmus).

Prvé výskumy tohto spektra strán vykonané do šesťdesiatych rokov 20. storočia narábali s fašistickým chápaním týchto strán (Trevor-Roper 1969; Mosse 1966), preto sa pre ne zaužívali pojmy ako neofašistické/neonacistické strany. V polovici šesťdesiatych rokov sa začína využívať pojem pravicový radikalizmus. Od sedemdesiatych rokov sa postupne zaužíva kolektívne pomenovanie širšieho spektra strán pod pojmom pravicový extrémizmus, ktorý sa rozšírene používal až do konca 20. storočia. (Carter 2000; Knigge 1998) Od tohto obdobia sa v politologickej aj sociologickej literatúre objavuje najčastejšie pojem „radikálna pravica“ resp. „populistická radikálna pravica“. Z terminologického hľadiska sa vo všeobecnosti jedná o postupné zjemňovanie terminológie. Autori však aj dnes používajú viaceré z vyššie vymenovaných pomenovaní. (Ignazi 2003; Arzheimer – Carter 2006 59 Kopeček – Hloušek 2010) Jednotlivé pomenovania často reflektujú vedeckú školu, z ktorej autori pochádzali, a to, aký prvok chceli vyzdvihnúť. Mudde (1996) podľa tejto charakteristiky identifikoval 4 skupiny autorov zastúpených školami: marxistická škola (pravicosť), extrémna teoretická škola (extrémizmus), modernizačná škola (reakcionizmus), nová politická škola (moderné poňatie politických strán). Ako príklad môže slúžiť jeden z autorov Cas Mudde. Autor prešiel vývojom v rámci chápania a používania pojmového aparátu tejto politickej rodiny. Mudde spočiatku používa termín extrémna pravica/pravicový extrémizmus (1996; 1999; 2000b). V neskorších prácach (2007; 2010; 2013) už používa termín populistická radikálna pravica, i keď pre región strednej a východnej Európy používa stále silnejšie pomenovanie „rasistický extrémizmus“. (Mudde 2000a; 2005) Vidieť je pomerne značná nejednotnosť pri definovaní tohto spektra strán až do súčasnosti.

Definície sa líšia podľa odlišného chápania týchto strán – či chápeme tieto strany ako súčasť odlišných politických rodín, či je táto politická rodina chápaná ako rodina „jednej tematiky“ (rasizmus či imigranti) (Fennema 1997; Van der Brug et al. 2005) alebo ako rodina definovaná viacerými charakteristickými prvkami, čím je chápaná ako plnohodnotná politická rodina (napr. krajná pravica). V súčasnosti vládne širší konsenzus v tom, že radikálne strany sú považované za plnohodnotnú politickú rodinu s komplexom charakteristík. (Mudde 1999; 2007; Kopeček – Hloušek 2010) Niektorí autori uvažujú o radikálnych stranách ako o hlavnej rodine, ktorá sa ďalej člení na rôzne podskupiny. (Carter 2005)

Pojem (populistická) radikálna pravica, ktorý v súčasnosti využívajú viacerí západní odborníci na túto problematiku (Sum 2010; Rydgren 2007; Bale et al. 2010; Akkerman – de Lange 2012; Mudde 2007) má viacero definičných problémov. Eatwell (1989) rozdeľuje pravicové politické spektrum na päť podskupín: reakčná pravica, umiernená pravica, radikálna pravica, extrémna pravica, a nová pravica, čím akceptuje „pravicosť“ v rámci tejto politickej

rodiny. Jeho koncept podporujú aj iní odborníci. (Ignazi 2003) Rydgren (2007) chápe pojem pravica v sociálno-kultúrnom poňatí (nie ekonomickom, keďže v súčasnosti zastávajú viac protekcionistické ekonomické postoje). Pojem pravica však nespĺňa viacero politických strán definovaných v rámci tohto spektra. Tie využívajú témy (aj mimo ekonomiky), ktoré berú politický kapitál ľavicovým stranám. (Bale et al. 2010) Takéto definovanie často odráža prepojenie (i keď iba myslené) na historickú kontinuitu nacizmu z Nemecka a na prvé povojnové práce v tejto oblasti. (Trevor-Roper 1969; Mosse 1966)

Druhým problematickým pojmom je „radikálnosť“. Hranica medzi extrémnym a radikálnym sa v jednotlivých kultúrach či krajinách veľmi líši. Tento pojem tiež nemôžeme viazať iba na spektrum radikálnych politických strán, radikálne postoje môžu mať aj rôzne marginálne politické strany z iných politických rodín (snaha zviditeľniť sa).

Zaužívané chápanie pojmu na západe podľa Kopečka a Hlouška (2010) nie je adekvátne, lebo pojem radikálny nie je charakteristický iba pre túto stranícku rodinu (je historicky viazaná s liberálmi), preto autori používajú neutrálny pojem krajná pravica (aj Kluknavská 2012; Pink – Vojtaj 2010), s čím sa plne stotožňujeme.

Výskum krajnej pravice a jej prejavy na politickej scéne na Slovensku

Na Slovensku sa v politicko-geografickej praxi stávajú politické strany tohto spektra súčasťou kvantitatívnych politicko-geografických či politologických analýz iba pri dosiahnutí kvóra zvoliteľnosti. (Mariot 1999; Szöllös 2006; Madleňák 2012; Plešivčák 2012; Krivý 1999; Mikuš 2014) Analýzy obdobného charakteru slúžia na identifikáciu určitých vzorcov správania, ale nemôžu sa snažiť identifikovať potenciálny vývoj nových trendov mimo týchto zaužívaných vzorcov. Preto je potrebné analyzovať politické subjekty a ich priestorové súvislosti bez ohľadu na volebné kvórum.

Keďže spektrum krajne pravicových subjektov na Slovensku s výnimkou Slovenskej národnej strany (ďalej SNS) tvoria dlhodobo marginálne politické subjekty, žiaden z politicko-geografických výskumov sa (okrem SNS) tejto politickej rodine nevenoval podrobnejšie. V slovenských pomeroch sa výlučne krajne pravicovým subjektom venuje niekoľko autorov, napríklad Mikuš – Gurňák (2012), Kuklovská (2012) a Gregor (2015). Posledné parlamentné voľby 2010 a 2012 však poukázali na potrebu analyzovať toto spektrum strán bližšie, ide najmä o regionálnu podporu ĽSNS. Zaujímavým indikátorom je pozitívny koeficient korelácie 0,74 (2010) a 0,634 (2012) pri porovnaní jej voličskej podpory k zastúpeniu rómskeho etnika. (Gurňák – Mikuš 2012) Ďalším momentom sa stáva pokus Kotlebu o získanie pozície predsedu Banskobystrického VÚC v roku 2009, kde nečakane získal 10 % hlasov v prvom kole a obsadil celkovo štvrté miesto. No rozhodujúcim

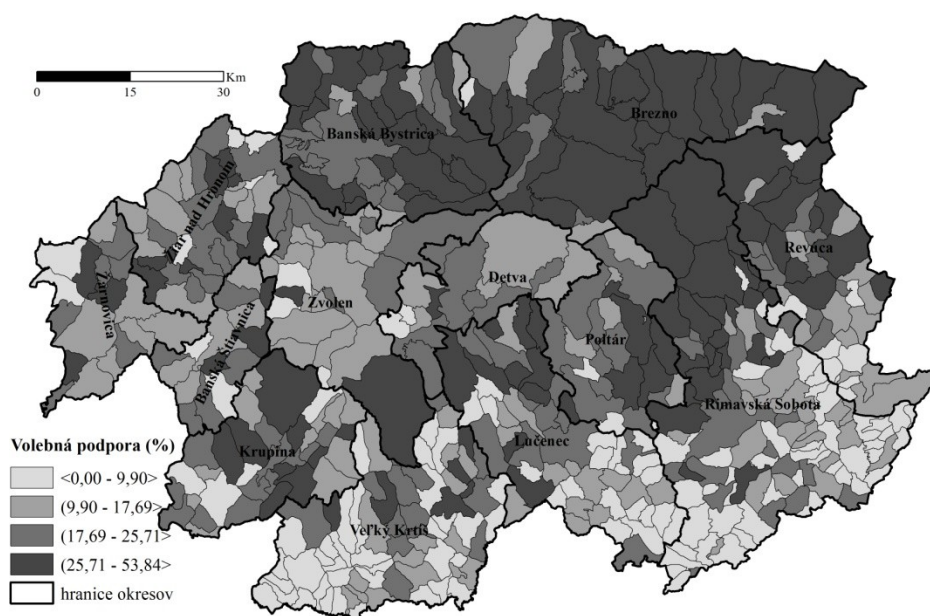
faktorom sa stali voľby do Banskobystrického VÚC v roku 2013, ktoré môžeme označiť ako prekvapujúce. Správa o zvolení Kotlebu zarezonovala aj vo svete. (Anglin 2013; Ghosh 2013) V celoeurópskom meradle dokonca rozdúchal snahy európskej židovskej komunity o zakázanie extrémistických politických strán. (Neo-Nazi's victory... 2013) V tomto príspevku sa pokúsime priblížiť úspech Kotlebu vo voľbách predsedu BBSK v roku 2013.

Politická situácia na Slovensku prekvapivo doposiaľ veľmi nepriala rozvoju politickému extrémizmu. Hoci zahraniční politológovia hodnotili extrémizmus na Slovensku za pomerne rozvinutý (Mudde 2000a), v skutočnosti okrem parlamentnej SNS nemal na Slovensku významnú politickú reprezentáciu. (Mudde 2005) Vo všeobecnosti však mala SNS charakter predovšetkým nacionalistickej strany s výrazne profilovaným politickým slovníkom svojich čelných predstaviteľov najmä smerom k menšinám, či v minulosti ostrejší slovník aj voči EÚ a NATO. V rokoch 1992 – 1994, 1994 – 1998 a 2006 – 2010 sa SNS zapojila i do kreovania vlády. Z pohľadu sympatizantov extrémistickej ideológie je v súvislosti s prípadnou podporou SNS „problémom“ jej evidentná deradikalizácia (najmä po vylúčení J. Slotu), snaha ďalej spolupodieľať sa na vláde so SMERom-SD, či pomerne široké spektrum korupčných káuz z minulosti. Toto všetko zaraďuje súčasnú SNS medzi ostatné mainstreamové politické strany. Naopak ĽSNS v tomto smere od počiatku predstavovala alternatívu. Zrušenie strany Slovenská pospolitosť mohlo byť vnímané ako zásah štátnej moci, čo v niektorých kruhoch prináša sympatie. Politická situácia na Slovensku sa vo všeobecnosti od predošlých období mení. V politike si voliči nevedia nájsť adekvátne alternatívy voči SMERu-SD a roztrieštenej pravici. ĽSNS tu vystupuje ako typická strana krajne pravicového spektra, ktorá kritizuje všeobecné idey zastúpené štandardnými politickými subjektmi, kritizuje nespravodlivosť a pozitívnu diskrimináciu, pričom sa stavia do pozície neutrálneho politického hráča, ktorý nechce byť škatuľkovaný ako ľavica či pravica. Populizmus je zbraň, ktorá pravidelne dosahovala v politickom boji na Slovensku výrazný politický kapitál. Práve v posledných voľbách 2013 sa stretávame s tým, že do politického boja vstupujú strany aplikujúce tento spôsob boja, hoci na rozdiel od SMERu-SD ĽSNS, resp. jej spriaznená Slovenská pospolitosť boli v posledných pár rokoch v „problémových“ regiónoch vidieť viac, a nielen v predvolebnom období (napr. v podobe reakčných stretnutí, usporadúvaných v obciach s rómskou kriminalitou). Preto je nutné si položiť otázku, či rok 2013 bol len vyvrcholením snáh Kotlebu o zviditeľnenie sa alebo ide len o začiatok úpadku štandardnej politickej scény na Slovensku. Ďalej je otázkou, či sa európsky trend radikalizácie odrazí dlhodobejšie aj na Slovensku.

Voľby v BBSK v roku 2013

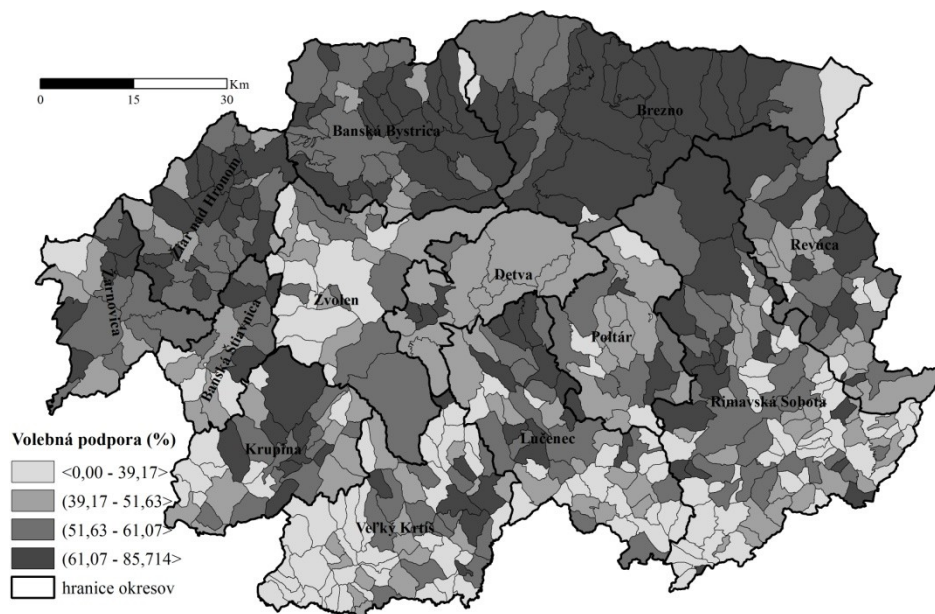
Prvé kolo volieb na predsedu BBSK v politologickej terminológii môžeme definovať ako volebné fiasko politickej pravice, pretože jej kandidát Ľ. Kaník skončil so ziskom 15,1 % na treťom mieste za M. Kotlebom (21,3 %) a kandidátom SMERu-SD V. Maňkom (49,5 %). Druhé kolo naopak láka definovať ako volebné fiasko politickej ľavice, pretože V. Maňku (44,5 %) porazil M. Kotleba so ziskom 55,5 % hlasov. Geografická podpora M. Kotlebu bola v prvom kole výrazne viazaná na okresy Banská Bystrica, Brezno a severné časti okresov Revúca a Rimavská Sobota (obrázok č. 1), kde sa nachádzajú obce s výraznejším zastúpením rómskeho etnika.

Obrázok č. 1: Volebná podpora Mariána Kotlebu v 1. kole na predsedu BBSK

*Zobrazenie zachytáva rovnomerné zastúpenie jednotlivých kvartilov

Obrázok č. 2: Volebná podpora Mariána Kotlebu v 2. kole na predsedu BBSK

*Zobrazenie zachytáva rovnomerné zastúpenie jednotlivých kvartilov

Naopak najnižšiu podporu získal M. Kotleba v obciach s vyšším zastúpením maďarského etnika. Druhé kolo volieb je pomerne zjednodušujúce označovať ako prepad politickej pravice, či médiami hlásanému fiasku ľavice. Politické strany jednak precenili faktor koalície a výrazne podcenili faktor volebnej kampane, resp. v prípade SMERu-SD a Kotlebu „antikampane“. Vo všeobecnosti by sme mohli hovoriť o politickej kríze ako takej. Špecifikom krajských volieb na Slovensku je tradične nízka volebná účasť, ktorá vyjadruje nezáujem a do značnej miery i nepochopenie významu týchto volieb zo strany verejnosti. Za týchto podmienok mechanizmus volebného systému umožňuje dosiahnuť pomerne prekvapivé volebné zisky strán, poprípade osôb spojených s inak menej úspešnými politickými stranami na parlamentnej úrovni, čo je aj prípad krajnej pravice. Za významnejšie považujeme pri hodnotení volieb prvé kolo, kde voliči vyberali z viacerých kandidátov a ktoré nemalo konfrontačný charakter. V druhom kole volilo Kotlebu 13,66 % všetkých oprávnených voličov, čo je viac ako dvojnásobok oproti prvému kolu a zvýraznili sa tiež regióny jeho podpory. Ako jeho bašty sa v druhom kole znovu vyprofilovali okresy Brezno, Banská Bystrica či severné časti okresov Revúca a Rimavská Sobota, pridal sa ešte okres Žiar nad Hronom. Naopak najnižšiu podporu mal

Kotleba opäť v oblastiach s vysokým podielom maďarskej menšiny (obrázok č. 2), kde bola typická aj veľmi nízka volebná účasť, keď si voliči nevybrali ani jedného z dvoch kandidátov.

Ako sme uviedli vyššie, volebná účasť v krajských voľbách na Slovensku je tradične nízka i po viac ako desaťročí fungovania samosprávnych vyšších územných celkov a svedčí o nedocenení ich skutočného významu zo strany verejnosti. V niektorých regiónoch je však možné aj v tomto ohľade pozorovať postupné zmeny. Do volieb 2009 možno charakterizovať volebnú účasť v BBSK ako priemernú až podpriemernú. Naopak, v rokoch 2009 a 2013 držal BBSK primát vo volebnej účasti. Už v prvom kole krajských volieb sa vyskytli prejavy určitej voličskej mobilizácie. Vzhľadom na volebnú účasť je na mieste identifikovať, koľko z celkového počtu voličov si zvolilo Kotlebu v prvom kole. Celkovo posunulo Kotlebu do druhého kola voľby iba 5,24 % všetkých oprávnených voličov. Najextrémnejšími prípadmi sú obce Závada, Slizké, Hodejovce či Telgárt, ktoré mali nadpriemernú podporu pre Kotlebu, ale celkovo získal podporu menej ako 3 % všetkých oprávnených voličov v obci. Naopak najvýraznejšie percentuálne zastúpenie Kotlebových voličov majú Krokava a Ratkovská Lehota, kde ho volilo viac ako 20 % všetkých oprávnených voličov. V okresoch s najvýraznejšou podporou (Banská Bystrica či Brezno) bola podpora spojená s nízkou volebnou účasťou. V druhom kole dochádza k výraznému nárastu volebnej účasti najmä v okrese Brezno a k poklesu volebnej účasti v oblastiach s výraznejším zastúpením maďarského etnika. V 47 obciach došlo k výraznej reprofilácii ku Kotlebovi, a teda ich môžeme považovať za výraznejšie prípady protestnej voľby. Najextrémnejšími prípadmi sú obce Červeňany (prvé kolo: 22,22 %, druhé kolo: 85,71 %), Višňové (prvé kolo: 20 %, druhé kolo: 81,82 %), Muránska Huta (prvé kolo: 8,33 %, druhé kolo: 77,36 %), či Slatinské Lazy (prvé kolo: 6,92 %, druhé kolo: 76,36 %). Iba v piatich obciach, ktoré patrili do horného kvartilu Kotlebovej podpory v prvom kole, nezískal Kotleba nadpolovičnú väčšinu hlasov (Pravica, Opava, Potok, Telgárt a Sirk). Celkovo získal iba v šiestich obciach v druhom kole menší percentuálny zisk než v prvom kole (Pravica, Sása, Budikovany, Opava, Neporadza, Šurice). V týchto obciach môžeme jednoznačne potvrdiť mobilizačný charakter voľby proti Kotlebovi.

Analýza volebného zisku Mariána Kotlebu s vybranými ukazovateľmi

V rámci našich predpokladov podpory Mariána Kotlebu vychádzame z faktorov dopytu a z hypotézy relatívnej deprivácie (porazení modernizačných procesov). Táto teória sa zameriava na frustráciu voličov z relatívnej deprivácie spôsobenej porovnávaním s vlastnou minulosťou. (Rydgren 2007) Naše predošlé výskumy sa čiastočne zhodujú s jedným z Betzových (1994) vysvetlení nástupu krajnej pravice a to ako „odpoveď na neschopnosť etablovaných

politických strán vyrovnať sa s nežiaducimi nekontrolovateľnými prvkami hospodárskych a kultúrno-transformačných procesov (všeobecne vnímaných negatívne), z ktorých sa voliči stali rozčarovaní a nespokojní, čo otvorilo priestor pre politické strany schopné ťažiť z nespokojnosti s politickou situáciou a získať tak protestné hlasy.“ Banskobystrický kraj je dlhodobo krajom s oblasťami s najvyššou evidovanou mierou nezamestnanosti. Slovensko ako celok taktiež dosahuje pomerne vysoký podiel nezamestnaných mladých a absolventov stredných či vysokých škôl. Preto aj keď Betz vychádza z reálií západnej Európy (otázka imigrácie v spojení s krajinou pravicou), čiastočne sú jeho tvrdenia aplikovateľné aj v prípade podpory ĽSNS a Kotlebu. Charakter volebnej podpory Kotlebu je výrazne priestorovo diferencovaný. Našou ďalšou úlohou bolo preto pokúsiť sa vysvetliť príčiny tejto volebnej podpory analýzou súboru niekoľkých indikátorov.

Výber indikátorov bol ovplyvnený prácou Flinta (2001), ktorý analyzoval korelácie podpory NSDAP v medzivojnovom Nemecku a prácou Carter (2000), ktorá ako jedna z mála politológov hodnotila charakter podpory aj pre marginálne politické subjekty krajnej pravej v západnej Európe. Dokopy obaja autori analyzovali 7 indikátorov: pohlavie, vek, vzdelanie, určitú formu pracovného zaradenia, náboženstvo, nezamestnanosť a volebnú účasť. Na rozdiel od ich prác považujeme za relevantné analyzovať aj národnostné zloženie obyvateľstva, keďže všeobecne etnicko-nacionalistická konfliktná línia (Madleňák 2012) bola charakteristickou pri voľbe SNS aj ĽSNS. V prípade ĽSNS sa ukazuje v parlamentných voľbách podpora pomerne výrazne lineárne viazaná na podiel rómskeho etnika. (Gurňák – Mikuš 2012) Do indikátorov sme zahrnuli ešte veľkostné kritérium obcí, ktoré sa vo všeobecnosti na Slovensku používa³. (Krivý 1999) Na zhodnotenie závislostí jednotlivých indikátorov sme zvolili lineárny model zahrňujúci všetky zvolené indikátory. Analýza indikátorov sa opiera o údaje zo sčítania obyvateľov domov a bytov 2011, keďže viaceré zo zvolených indikátorov sa zisťujú iba pri cenzocho. Na rozdiel od Carter, ktorá vychádzala z dotazníkových prieskumov, však nemôžeme z takto získaného súboru dať presne identifikovať, kto konkrétne podporoval Kotlebu. Naším cieľom je teda poukázať na to, ktoré socioekonomické charakteristiky môžu mať vplyv na zvýšený volebný zisk Kotlebu. (Podobne ako Flint 2001)

V rámci stanovených indikátorov sme si stanovili určité predpoklady charakteristického regiónu volebnej podpory na základe predošlých zistení autorov, ako aj nášho chápania charakteru politickej strany ĽSNS. Na tomto základe predpokladáme, že v regiónoch s vyšším zastúpením daných indikáto-

³ Krivý (1999) riešil výskum pre kategórie obcí: 0-199, 200-499, 500-999, 1000-1999, 2000-4999 doplnený o interval 0-99 (predpokladá sa špecifickosť malých obcí) a kategória 5000+ zahŕňa obce s širokou variabilitou počtu obyvateľov pre nízku početnosť kategórií vyššieho rangu.

rov dochádza k zvýšenej podpore Kotlebu. Charakteristickým regiónom podpory by sa stal región so zvýšeným počtom mužov, prevažne mladých s nižším vzdelaním, pracujúcich prevažne v sekundárnom sektore, pričom sú to prevažne Slováci rímskokatolíckeho vyznania žijúci v obciach s menším počtom obyvateľov, ktoré sa nachádzajú v regiónoch s vysokou nezamestnanosťou a vyznačujú sa zníženou volebnou účasťou⁴. V tabuľkách uvádzame iba súbory s významnejšou štatistickou relevantnosťou.

Pohlavie

Referenčnou hodnotou pri analýze pohlavia sa stalo percentuálne zastúpenie mužov. Vo všeobecnosti môžeme poznamenať, že pohlavie voličov nezohrávalo významnejšiu úlohu, pretože vykazuje nízky stupeň vysvetliteľnosti vo všetkých prípadoch, hoci pri voľbe v prvom kole zaznamenal s nárastom podielu žien pokles podpory Kotlebu najvyššiu štatistickú pravdepodobnosť. Naopak štatisticky významnejšie sa ukazujú referenčné vzorky mužov.

Vek

Referenčnou hodnotou pri analýze veku voličov je kategória 65 a viac ročných. V oboch kolách voľby predsedu ukazujú štatisticky významnú koreláciu veková kategória 35-39 ročných voličov a 55-59 ročných voličov pri zdôvodnení približne 3-6 % podpory v obciach. V druhom kole pozitívne koreluje aj veková zložka 45-49 a 50-54 ročných. (Tabuľka č. 1)

Vzdelanie

Referenčnou hodnotou je podiel obyvateľov so základným vzdelaním. Súbor bol štatisticky významným. Významný bol rozdiel medzi prvým a druhým kolom, kde v prvom kole vysvetľuje tento súbor približne 12 % úkazov v druhom kole až 20 %. Pritom je zreteľné, že došlo k zintenzívneniu väzby medzi podporou Kotlebu a vysokoškolským a stredoškolským vzdelaním voličov a taktiež k zmene významnosti kategórie voličov bez vzdelania, hoci s tým, že celkový parameter významnosti poklesol. Taktiež treba podotknúť, že celá vzorka výraznejšie neznižuje upravenú hodnotu R^2 . (Tabuľka č. 1)

⁴ Predpoklady: muži (Flint, Carter), mladí (Carter predpokladá zvýšenú podporu mladých a najstarších ročníkov, charakter a priemerný vek voličov LŠNS však poukazuje na podporu iba mladšej zložky obyvateľstva), vzdelanie (Carter – nižšie vzdelanie), pracovné zaradenie (Carter – non-manual, and self employed, manual worked, to jest sekundárny a terciárny sektor hospodárstva), náboženstvo a národnosť (reminiscencie na charakter medzivojnového Slovenského štátu, ku ktorému vzhliadajú všetky dotknuté krajne pravicové politické strany ako aj extrémistické skupiny preferoval rímskokatolícku cirkev a jeho politika bola smerovaná najmä proti iným menšinovým národnostiam a skupinám obyvateľstva), nezamestnanosť a volebná účasť (vyššia nezamestnanosť a nízka volebná účasť je v súlade s depriváčnou hypotézou, podľa ktorej v regiónoch so zlou ekonomickou situáciou, dochádza aj k všeobecnému znechuteniu a apatii obyvateľov v politických/ volebných otázkach), veľkostné kritérium obce (predpoklad, že Kotleba získaval väčšiu podporu v menších obciach, v ktorých robil kampane už aj pred voľbami 2009).

Národnosť

Referenčnou hodnotou bolo zastúpenie slovenskej národnosti. Súbor bol štatisticky významným. Národnosť vysvetľuje 30 % v prvom a 25 % v druhom kole. Vo všeobecnosti dáta indikujú, že s nárastom inej ako slovenskej národnosti v štatisticky významných úrovniach klesá podpora Kotlebu ako pri maďarskej, tak aj pri rómskej národnosti. (Tabuľka č. 1)

Náboženstvo

Referenčnou hodnotou bolo deklarované rímskokatolícke vierovyznanie obyvateľstva. Súbor bol štatisticky významným. Súbor vysvetľuje v prvom kole 18 % a v druhom 9 % súboru. V súbore sa ukazujú viaceré vierovyznania významne ovplyvňujúce voľbu Kotlebu pozitívnym (rímskokatolícke, gréckokatolícke či bez vyznania) či negatívnym (reformovaní, ortodoxní) smerom a so zmiešanými väzbami medzi jednotlivými kolami (evanjelici). (Tabuľka č. 1)

Sektory hospodárstva

Referenčnou hodnotou bolo zamestnanie obyvateľstva v primárnom sektore hospodárstva. Súbor bol štatisticky významným. V prvom kole vysvetľuje 6 %, v druhom 11 % súboru. Štatisticky významná je negatívna väzba podpory Kotlebu s referenčnou zložkou pracujúcich v primárnom sektore a tiež pozitívna väzba s nárastom zastúpenia obyvateľstva pracujúceho v sekundárnom a terciárnom sektore. (Tabuľka č. 1)

Nezamestnanosť

Súbor bol štatisticky významným. Súbor vysvetľuje približne 10 až 16 % všeobecnej podpory pre Kotlebu. S nárastom evidovanej miery nezamestnanosti klesá podpora Kotlebu s výraznou štatistickou závislosťou. (Tabuľka č. 1)

Volebná účasť

Súbor vysvetľuje v rámci jednoduchého lineárneho modelu iba niečo viac ako 1 % súboru v oboch kolách. Rozdiel medzi prvým a druhým kolom je, že v prvom kole boli dosahované negatívne väzby a v druhom pozitívne väzby s podporou Kotlebu. (Tabuľka č. 1)

Veľkostné kritérium obce

Kategória veľkosti obce bola štatisticky významnou v oboch kolách volieb, kde s rastom veľkosti obce bola zvýšená podpora Kotlebu. Súbor vysvetľuje iba medzi 3 – 5 % súboru (Tabuľka 1).

Komplexná charakteristika

Pri aplikácii všetkých indikátorov do sumárneho modelu sú hodnoty koeficientu determinácie (R^2) a upraveného R^2 pre prvé aj druhé kolo štatisticky významné a vysvetľujú viac ako tretinu štatistických ukazov. Pre prvé kolo sa stali kladne štatisticky významnými vekové intervaly 0–17 a 35–39, neidentifikovaný sektor ekonomiky, gréckokatolíci, reformovaní, bez náboženského vyznania a záporne štatisticky významnými obyvateľstvo bez vzdelania a ortodoxní, terciárny sektor, rómska a maďarská národnosť a iné národnosti. Vo všeobecnosti tak dochádza k zvýšenej podpore v regiónoch s vyšším zastúpením mladého obyvateľstva, pričom túto podporu nemôžeme dať do súvisu s rómskym etnikom, keďže v tejto charakteristike dochádza k negatívnej korelácii podobne ako aj u maďarského etnika, či zastúpení iných etník. Vo všeobecnosti zohráva významnú úlohu religiozita. Za zmienku taktiež aj napriek mierne nižšej štatistickej relevantnosti stojí pozitívny vzťah vekovej kategórie 25–29 a veľkostnej kategórii obcí. Pre druhé kolo volieb sa stali kladne štatisticky významnými stredoškolské a univerzitné vzdelanie, reformované náboženstvo a veľkostné kritérium obce a záporne štatisticky významnými evanjelické náboženstvo, maďarská národnosť a volebná účasť. V druhom kole hlasovania tak môžeme konštatovať mobilizáciu regiónov s vyšším zastúpením stredného a vyššieho vzdelania obyvateľstva. Zvýšená voľba Kotlebu bola vo väčších obciach a mestách s vyššou koncentráciou obyvateľov s vyšším vzdelaním. Všeobecne je stále významnou charakteristikou vierovyznanie. Medzi negatívne charakteristiky podpory Kotlebu sa radia príslušnosť k maďarskej národnosti aj volebná účasť. V obciach, kde získal v prvom kole Kotleba najvýraznejšiu podporu, v druhom kole zohrávali v raste jeho podpory iba čiastočný vplyv. Zníženie volebnej účasti je do značnej miery koncentrované v oblasti s vysokým podielom maďarskej národnosti. Za zmienku stoja taktiež charakteristiky s nižšou štatistickou relevantnosťou – kategória rómske etnikum s negatívnou väzbou a kategória obyvateľov bez vzdelania s pozitívnou väzbou, ktoré potvrdzujú trend z prvého kola volieb. (Tabuľka č. 2)

Tabuľka č. 1: Analýza podpory Mariána Kotlebu s nezávislými premennými s určitým stupňom závislosti

Premenné	Prvé kolo na predstu BSK				Druhé kolo na predstu BSK					
	Odhad	Štandardná chyba	Hodnota t	Pr(> t)	Odhad	Štandardná chyba	Hodnota t	Pr(> t)		
(Referenčná vzorka)	-13.96905	10.95379	-1.275	0.20280	-9.03344	17.27211	-0.523	0.60120		
Veková zložka 0 -17	-0.01832	0.14075	-0.130	0.89648	0.02525	0.22193	0.114	0.90947		
Veková zložka 18-19	0.49347	0.50616	0.975	0.33006	0.37972	0.79812	0.476	0.63445		
Veková zložka 20-24	0.37645	0.30285	1.243	0.21444	0.17557	0.47754	0.368	0.71329		
Veková zložka 25-29	0.28317	0.28928	0.979	0.32811	0.55458	0.45614	1.216	0.22463		
Veková zložka 30-34	0.27541	0.27968	0.985	0.32523	0.68117	0.44101	1.545	0.12308		
Veková zložka 35-39	1.13827	0.31878	3.571	0.00039	***	1.47532	0.50266	2.935	0.00349	**
Veková zložka 40-44	0.48751	0.34278	1.422	0.15558	0.86369	0.54050	1.598	0.11069		
Veková zložka 45-49	0.45768	0.35708	1.282	0.20053	1.24022	0.56306	2.203	0.02807	*	
Veková zložka 50-54	0.42091	0.33136	1.270	0.20457	0.98916	0.52249	1.893	0.05891	.	
Veková zložka 55-59	0.70897	0.31597	2.244	0.02528	*	1.36676	0.49823	2.743	0.00630	**
Veková zložka 60-64	0.31554	0.36316	0.869	0.38532	0.75689	0.57263	1.322	0.18684		
Upravené R ²			0.03905				0.06062			
(Referenčná vzorka)	-3.56202	6.27895	-0.567	0.57076	-16.3660	9.03	-1.719	0.0862	.	
Bez vzdelania	0.23059	0.14614	1.578	0.11521	0.9406	0.2216	4.245	2.59e-05	***	
Stredoškolské vzdelanie	0.25386	0.07969	3.186	0.00153	**	0.8307	0.1208	6.875	1.82e-11	***
Univerzitné vzdelanie	0.64775	0.11293	5.736	1.66e-08	***	1.0546	0.1712	6.159	1.48e-09	***
Neidentifikované vzdelanie	0.24915	0.20254	1.230	0.21921	0.2539	0.3071	0.827	0.4087		
Upravené R ²			0.1127				0.198			
(Referenčná vzorka)	13.64587	0.96997	14.068	< 2e-16	***	43.47516	1.62696	26.722	< 2e-16	***
Evanjelické náboženstvo	0.05070	0.02571	1.972	0.049150	*	-0.01926	0.04312	-0.447	0.65524	
Grécko-katolícke náboženstvo	0.34348	0.09778	3.513	0.000483	***	0.11251	0.16401	0.686	0.49302	
Ortodoxné náboženstvo	-2.21190	1.04118	-2.124	0.034117	*	-0.98955	1.74640	-0.567	0.57122	
Reformované náboženstvo	-0.21557	0.04215	-5.114	4.47e-07	***	-0.24886	0.07070	-3.520	0.00047	***
Ostatné náboženstvá	-0.07451	0.26109	-0.285	0.775477		-0.31534	0.43794	-0.720	0.47183	
Bez náboženského vyznania	0.30045	0.04948	6.072	2.48e-09	***	0.38358	0.08300	4.621	4.84e-06	***
Neidentifikované náboženstvo	0.19525	0.07395	2.640	0.008537	**	0.33065	0.12404	2.666	0.00793	**
Upravené R ²			0.1682				0.07993			
(Referenčná vzorka)	21.89769	0.76376	28.671	<2e-16	***	54.48557	1.26434	43.094	< 2e-16	***
Rómovia	-0.10058	0.04828	-2.083	0.0377	*	-0.21766	0.07993	-2.723	0.00669	**
Maďari	-0.19360	0.01422	-13.611	<2e-16	***	-0.27636	0.02355	-11.737	< 2e-16	***
Iná národnosť	-0.49366	0.22854	-2.160	0.0312	*	-0.48408	0.37834	-1.280	0.20130	
Neidentifikovaná národnosť	0.10650	0.08460	1.259	0.2087		0.06852	0.14005	0.489	0.62489	
Upravené R ²			0.2944				0.2397			
(Referenčná vzorka)	-13.72102	6.88030	-1.994	0.0467	*	-11.9426	-1.120	0.2631	0.2631	
Sekundárny sektor ekonomiky	0.43644	0.10195	4.281	2.22e-05	***	0.7427	0.1579	4.703	3.31e-06	***
Terciárny sektor ekonomiky	0.45499	0.09498	4.790	2.18e-06	***	1.0514	0.1471	7.145	3.12e-12	***
Kvartérny sektor ekonomiky	0.27260	0.28622	0.952	0.3413		0.2242	0.4434	0.506	0.6134	
Neidentifikovaný sektor ekonomiky	0.23919	0.09639	2.481	0.0134	*	0.3704	0.1493	2.480	0.0134	*
Upravené R ²			0.05397				0.1073			
(Referenčná vzorka)	21.61234	1.31758	16.403	< 2e-16	***	43.05496	2.17041	19.837	< 2e-16	***
Volebná účasť	-0.10981	0.04347	-2.526	0.0118	*	0.22910	0.07758	2.953	0.00329	**
Upravené R ²			0.01032				0.01477			
(Referenčná vzorka)	24.96853	0.94402	26.449	< 2e-16	***	61.81444	1.45768	42.406	< 2e-16	***
Nezamestnanosť	-0.21787	0.02793	-7.802	3.44e-14	***	-0.42956	0.04312	-9.962	< 2e-16	***
Upravené R ²			0.1041				0.1602			
(Referenčná vzorka)	13.4772	1.3053	10.325	< 2e-16	***	39.0743	2.0625	18.945	< 2e-16	***
Veľkostné kritérium obce	1.4159	0.3432	4.126	4.31e-05	***	2.8151	0.5423	5.191	3.01e-07	***
Upravené R ²			0.03017				0.04797			

Významné pri: *** 0.001, ** 0.01, * 0.05, . 0.1

Tabuľka č. 2: Analýza podpory Mariána Kotlebu s nezávislými premennými v rámci jednotného modelu

Premenné	Prvé kolo na predsedu BSK				Druhé kolo na predsedu BSK			
	Odhad	Štandardná chyba	Hodnota t	Pr(> t)	Odhad	Štandardná chyba	Hodnota t	Pr(> t)
(Referenčná vzorka)	3.530752	14.435236	0.245	0.806876	0.77056	23.79466	0.032	0.974180
Veková zložka 0-17	0.597016	0.338599	1.763	0.078502	0.74690	0.54928	1.360	0.174537
Veková zložka 18-19	-0.328529	0.445714	-0.737	0.461430	-0.43778	0.72430	-0.604	0.545849
Veková zložka 20-24	0.151162	0.258445	0.585	0.558895	-0.38443	0.41946	-0.916	0.359869
Veková zložka 25-29	0.407832	0.249054	1.638	0.102175	0.23984	0.40447	0.593	0.553481
Veková zložka 30-34	0.132227	0.258469	0.512	0.609182	-0.54768	0.42097	-1.301	0.193884
Veková zložka 35-39	0.638531	0.288504	2.213	0.027349	0.26049	0.46802	0.557	0.578071
Veková zložka 40-44	0.255460	0.297580	0.858	0.391066	-0.14161	0.48021	-0.295	0.768207
Veková zložka 45-49	0.101090	0.316486	0.319	0.749552	0.04089	0.51425	0.080	0.936650
Veková zložka 50-54	0.338476	0.284852	1.188	0.235321	0.54358	0.46174	1.177	0.239680
Veková zložka 55-59	0.215720	0.272315	0.792	0.428651	0.46272	0.44179	1.047	0.295449
Veková zložka 60-64	-0.309117	0.313582	-0.986	0.324747	-0.21470	0.50808	-0.423	0.672798
Bez vzdelania	-0.890074	0.319005	-2.790	0.005477	-0.34360	0.51751	-0.664	0.507043
Stredoškolské vzdelanie	0.054299	0.110362	0.492	0.622939	0.59322	0.17897	3.315	0.000987
Univerzitné vzdelanie	0.131419	0.158192	0.831	0.406524	0.46511	0.25535	1.821	0.069156
Neidentifikované vzdelanie	-0.038448	0.215814	-0.178	0.858677	-0.02459	0.34938	-0.070	0.943917
Evanjelické náboženstvo	-0.009819	0.025925	-0.379	0.705058	-0.10383	0.04214	-2.464	0.014093
Grécko-katolícke náboženstvo	0.323680	0.087396	3.704	0.000237	0.12343	0.14184	0.870	0.384609
Ortodoxné náboženstvo	-2.363299	0.947663	-2.494	0.012973	-1.09350	1.53579	-0.712	0.476803
Reformované náboženstvo	0.088547	0.047110	1.880	0.060769	0.30016	0.07656	3.921	0.000101
Ostatné náboženstvá	0.240641	0.236955	1.016	0.310352	0.21577	0.38488	0.561	0.575321
Bez náboženského vyznania	0.152287	0.049358	3.085	0.002150	0.12495	0.08126	1.538	0.124779
Neidentifikované náboženstvo	-0.048453	0.123486	-0.392	0.694956	0.18697	0.20031	0.933	0.351081
Rómovia	-0.149879	0.057494	-2.607	0.009421	-0.14773	0.09246	-1.598	0.110760
Maďari	-0.189848	0.019974	-9.505	< 2e-16	-0.30864	0.03364	-9.176	< 2e-16
Iná národnosť	-0.403232	0.228980	-1.761	0.078875	-0.47926	0.37163	-1.290	0.197802
Neidentifikovaná národnosť	-0.040906	0.155022	-0.264	0.791991	-0.32913	0.25119	-1.310	0.190726
Ženy	-0.079390	0.156193	-0.508	0.611491	0.02766	0.25591	0.108	0.913958
Sekundárny sektor ekonomiky	0.102383	0.102007	1.004	0.316037	0.13729	0.16506	0.832	0.405963
Terciárny sektor ekonomiky	-0.221472	0.107227	-2.065	0.039416	-0.03155	0.17369	-0.182	0.855951
Kvartérny sektor ekonomiky	0.014316	0.278372	0.051	0.959005	-0.47618	0.45113	-1.056	0.291722
Neidentifikovaný sektor ekonomiky	0.321624	0.160446	2.005	0.045570	0.27490	0.26031	1.056	0.291485
Volebná účasť	-0.009759	0.040073	-0.244	0.807704	-0.17287	0.08344	-2.072	0.038807
Nezamestnanosť	-0.017836	0.061272	-0.291	0.771097	0.03211	0.09901	0.324	0.745875
Veľkostné kritérium obce	0.577925	0.369147	1.566	0.118107	1.10741	0.60517	1.830	0.067881
R ²			0.4089				0.3884	
upravené R ²			0.3671				0.3452	

Významné pri: *** 0.001, ** 0.01, * 0.05, . 0.1

Záver

V našom príspevku sme predstavili analýzu volebnej podpory Kotlebu ako momentálne najúspešnejšieho predstaviteľa krajnej pravice na slovenskej politickej scéne. Pokúsili sme sa z rôznych hľadísk poukázať na vývojové procesy v politických preferenciách obyvateľstva, ktoré boli podmienené jednak prebiehajúcimi politickými, ale aj spoločensko-ekonomickými zmenami na Slovensku a v Európe od 90-tych rokov 20. storočia do súčasnosti. Tie sa odrazili v rôznej profilácii slovenskej krajnej pravice, v rámci ktorej si jednoznačne najvýznamnejšiu pozíciu získala strana ĽSNS pod vedením Kotlebu. Jeho volebný úspech vo voľbách predsedu BBSK v roku 2013 bol do istej miery vnímaný ako šokujúci. Hoci od tohto momentu uplynuli už dva roky, tento prelom vo volebnom správaní obyvateľstva si zaslúži podrobnú analýzu, ktorá objasní príčiny volebného úspechu kontroverzného radikálneho

politika, ktorý je stále väčšinou obyvateľstva ako aj politickou scénou zásadne odmietaný. Sme si vedomí, že naša analýza nemôže v plnej miere identifikovať do hĺbky všetky príčiny vzniku sledovaného fenoménu, ale sme presvedčení, že aspoň čiastočne odhaľuje zaujímavé súvislosti, ktoré si zasluhujú primeranú pozornosť.

Analýza parciálnych lineárnych hodnotení a komplexného lineárneho modelu nám umožňuje vyvodiť závery k jednotlivým predpokladom. Pre prvé kolo volieb 2013 sme zistili, že pokiaľ ide o pohlavnú štruktúru obyvateľstva obcí, platí, že so zvýšeným zastúpením mužov stúpala podpora Kotlebu, v druhom kole to však bolo naopak. Charakter tejto závislosti však nie je štatisticky relevantný. Podobne je charakter vekovej štruktúry obyvateľstva v rámci komplexného modelu menej významný. Analýza vekovej štruktúry obyvateľstva nepotvrdila previazanosť voličskej podpory Kotlebu s mladým elektorátom, významnejšie závislosti boli zaznamenané iba s kategóriou 35–39 a 0–17 ročných v prvom kole voľby, kým v druhom kole bola podpora Kotlebu bez výraznejších závislostí.

Vysokoškolské a stredoškolské vzdelanie obyvateľstva zohrávalo istú úlohu ako katalyzátor volebnej podpory Kotlebu špecificky v druhom kole volieb, čo je pomerne prekvapujúce. Naopak negatívna väzba bola zaznamenaná s kategóriou bez vzdelania. Najvýraznejšími skupinami charakteristík volebnej podpory Kotlebu sa javí náboženská a národnostná štruktúra obyvateľstva, ktoré aj pri parciálnych analýzach vysvetľovali najviac zo zvolených ukazovateľov. Hlavnou charakteristikou bol pokles podpory spojený s rastom podielu inej ako slovenskej národnosti, čo potvrdilo naše predpoklady. V prípade vierovyznania to však platilo iba čiastočne, keďže pozitívne väzby dosahovala podpora Kotlebu aj so zastúpením gréckokatolíkov či reformovaných a naopak negatívnu s pravoslávny vierovyznaním.

Charakteristika zaradenia obyvateľstva do sektorov ekonomiky zohrala určitú úlohu najmä v prvom kole volieb, kde s rastom pracujúcich v terciárnom sektore dochádzalo k poklesu podpory Kotlebu, a naopak, v oblastiach, kde sa odmietli vyjadriť k svojmu zaradeniu, došlo k rastu jeho volebnej podpory. V druhom kole voľby nezohrávala táto väzba významnejšiu úlohu, to sa týka aj nezamestnanosti. S rastom veľkostného kritéria obcí rástla podpora Kotlebu v druhom kole.

Posledným hodnoteným ukazovateľom bola volebná účasť. Možno konštatovať, že volebná účasť mala pomerne výrazný vplyv na výsledky volieb a špecificky na výsledky Kotlebu. Vplyv sa v rámci komplexného lineárneho modelu prejavil iba v druhom kole. Vo vzťahu k podpore Kotlebu však poukazuje na skutočnosť, že výsledky sú výrazne regionálne previazané. V prvom kole volieb podporovali Kotlebu prevažne regióny na severe kraja s podpriemernou volebnou účasťou a v druhom kole to bol výrazný prepád

volebnej účasti na juhu kraja, kde voliči maďarskej národnosti nemali koho voliť a Kotleba pre nich nepredstavoval také ohrozenie, ktoré by ich dokázalo mobilizovať. Prepad volebnej účasti na juhu BBSK môže slúžiť ako zrkadlo politikom mainstreamových politických strán na Slovensku. Voliči ukázali, že nie sú ochotní neustále voliť tzv. „menšie zlo“. V sociálne i ekonomicky problematických regiónoch neuspela ani rozdrobená pravica, ktorej hlavný kandidát Ľudovít Kaník, spájaný s tvrdými reformami najmä v sociálnej oblasti, nemal šancu uspieť v regiónoch s dlhodobo najvyššími evidovanými mierami nezamestnanosti na Slovensku. Prekvapujúcejšie však bolo druhé kolo voľby, vnímané často ako „facka“ pre vládny SMER-SD a jeho málo výrazného kandidáta V. Maňku. Do istej miery očakávaná bola pasivita voličov na národnostne zmiešaných územiach, kde nezostali zabudnuté postoje vládnej strany z čias jej vládnej koalície s HZDS a najmä so SNS. No ako ukázali analýzy, táto volebná pasivita bola len jednou z príčin volebného úspechu Kotlebu. Druhou bola istá mobilizácia jeho elektorátu v oblastiach kraja, kde pôvodne nemala výraznejšiu podporu opozícia (ani pravicová, nehovoriac o stranách národnostných menšín) a naopak tieto regióny sa javili ako voličská základňa strany SMER-SD. Analýza našich modelov ukazuje, že volebná podpora Kotlebu má len pomerne slabé väzby na vekovú štruktúru obyvateľstva a dokonca nie je viazaná jednoznačne ani na ekonomicky, či sociálne znevýhodnené regióny. Nedá sa teda ani potvrdiť, že by táto časť politického spektra jednoznačne dosahovala úspech v týchto regiónoch, kde by sa mohli politické preferencie obyvateľov začínať výrazne radikalizovať. Naopak, isté súvislosti poukazujú, že nezanedbateľné zisky Kotlebu vo väčších obciach a mestách kraja s vyšším podielom obyvateľstva so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním súvisia viac s fenoménom voľby „na trucu“. Obyvateľstvo frustrované vývojom politickej scény zaujalo z väčšej časti pasívny postoj, ktorý nedokázali prelomiť ani výsledky prvého kola voľby predsedu BBSK. Tie naopak mobilizovali časť voličov práve k voľbe „na trucu“, teda k voľbe kandidáta, ktorý bol medializovaný ako neprijateľný pre vládnu stranu i pre opozíciu, čím sa mohol stať atraktívny pre časť voličov, ktorí odmietali tak doterajšiu opozíciu, ako aj vládny SMER-SD. K tomuto postoju ich mohli inšpirovať i pomerne sebavedomé postoje vládnej garnitúry, ktoré sa mohli podpísať i pod neochotu voličov ísť voliť proti Kotlebovi.

Z pohľadu celkového vývoja krajnej pravice na Slovensku síce zostanú krajské voľby 2013 v BBSK nepochybne prelomové, no ako poukazujú výsledky našich analýz, nejde zrejme ani tak o úspech krajnej pravice a konkrétne ĽSNS, resp. M. Kotlebu, ako skôr o prepád mainstreamových politických strán. To však môže byť vo svojich dôsledkoch ešte alarmujúcejšou výzvou pre ďalšie politické smerovanie spoločnosti. Ako sa ukazuje, Kotleba (dokonca ani nie strana ĽSNS ako celok) bola voľba z trucu. Sám Kotleba

a jeho strana neboli na víťazstvo pripravení kvalifikačne a ani personálne a svojou reálnou činnosťou a pôsobením vo vedení BBSK sa postupne diskreditujú, čo sa odráža i na klesajúcej politickej podpore v rámci prieskumov volebných preferencií. Krajské voľby 2013 teda možno vnímať najmä ako výraz frustrácie voličstva, ktorého pasivita a odmietanie mainstreamových politických strán vytvorili priestor pre viditeľný úspech neštandardnej politickej strany. Z tohto pohľadu však prípad analyzovaných krajských volieb nepôsobí v kontexte politického vývoja súčasnej Európy zďaleka izolovane.

Roman Mikuš je doktorandom na Katedre regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny. Vo výskume sa zameriava na politickú geografiu so zameraním na volebnú geografiu.

Daniel Gurňák je docentom na Katedre regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny. Vo výskume sa zameriava najmä na problémy politickej a historickej geografie a vybrané problémy regionálnej geografie.

Anna Máriássyová je doktorandkou na Katedre regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny. Vo výskume sa zameriava na historicko-geografický výskum kultúrnej krajiny a vybrané otázky politickej geografie.

LITERATÚRA

- AKKERMAN, T. – DE LANGE, S. L., 2012: Radical Right Parties in Office: Incumbency Records and the Electoral Cost of Governing. In: Government and Opposition 47, č. 4, s. 574-596.
- ANDERSEN, J. G. – BJØRKLUND, T., 2008: Scandinavia and the Far-Right. In: Davies, P. – Jackson, P. (eds.): The Far Right in Europe. An Encyclopedia Oxford: Greenwood World Publishing, s. 147-163.
- ANGLIN, A., 2013: Slovakia: Nationalist Marian Kotleba Wins Regional Election. Daily Stormer. [online] [cit. 29. 5. 2015]. Dostupné z: <http://www.dailystormer.com/slovakia-nationalist-marian-kotleba-wins-regional-election/>.
- ARZHEIMER, K. – CARTER, E., 2006. Political Opportunity Structures and Right-Wing Extremist Party Success. In: European Journal of Political Research 45, č. 3, s. 419-443.
- BAJT, V., 2011: Wither Nationalism? Revisiting The Study of Nationalism. In: Zdravkovič, L. – Šloser, I. Z.: Civil Identities and Rights in European Nation-States: Securing The Rights of Migrant Workers as a Contribution for Sustainable Peace-Buildings. Zagreb: Center for Peace Studies, s. 49-61.
- BALE, T. – GREEN-PETERSON, Ch. – KROUWELL, A. – LUTHER, K. R. – SITTER, N., 2010: If You Can't Beat Them, Join Them? Explaining Social Democratic Responses to the Challenge from the Populist Radical Right in Western Europe. In: Political Studies 58, č. 3, s. 410-426.

- BETZ, H., 1994: *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. London: Palgrave Macmillan, 288 s.
- BILLIG, M., 1995: *Banal Nationalism*. London: Sage Publications, 208 s.
- BIZUMIC, B., 2014: Who Coined the Concept of Ethnocentrism? A Brief Report. In: *Journal of Social and Political Psychology* 2, č. 1, s. 3-10.
- CARTER, E. L., 2000: *Small Party Success and Institutional Contexts: The Case of the Extreme Right in Western Europe*. Manchester: Manchester University Press, 36 s.
- CARTER, E.L., 2005: *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester: Manchester University Press, 271 s.
- EATWELL, R., 1989: The Nature of the Right, 2: The Right as a Variety of "Styles of Thought". In: Eatwell, R. – O'Sullivan, N. (eds.): *The Nature of the Right. European and American Politics and Political Thought Since 1789*. London: Pinter, s. 62-76.
- FENNEMA, M., 1997: Some Conceptual Issues and Problems in the Comparison of Anti-immigrant Parties in Western Europe. In: *Party Politics*, 3, č. 4, s. 473-492.
- FLINT, C., 2001: A TimeSpace for Electoral Geography: Economic Restructuring, Political Agency and the Rise of the Nazi Party. In: *Political geography* 20, č. 3, s. 301-329.
- GHOSH, P., 2013: Marian Kotleba: Slovakia's New Neo-Nazi Governor Only Latest of Right-Wing Extremists Emerging In Eastern Europe. In *International Business Times*. [online] [cit. 29. 5. 2015]. Dostupné z: <http://www.ibtimes.com/marian-kotleba-slovakias-new-neo-nazi-governor-only-latest-right-wing-extremists-emerging-eastern>.
- GIORDANO, B., 2000: Italian Regionalism or „Padanian“ Nationalism – the Political Project of the Lega Nord in Italian Politics. In: *Political Geography* 19, č. 4, s. 445-471.
- GREGOR, K. 2015 Kto sú Kotlebovi voliči? Preskupovanie voličov v Banskobystrickom kraji v rokoch 2009 až 2014. In: *Sociológia – Slovak Sociological Review* 47, č. 3, s. 235-252.
- GURŇÁK, D. – MIKUŠ, R., 2012: Odras rómskej otázky vo volebnom správaní na Slovensku – politicko-geografická analýza. In: *Geographia Cassoviensis* 6, č. 2, s. 18-27.
- IGNAZI, P., 2003: *Extreme Right Parties in Western Europe*. London: Oxford University Press, 310 s.
- KLUKNAVSKÁ, A., 2012: Krajne pravicové strany v parlamentných voľbách 2012 na Slovensku. In: *Rexter – Časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu* 1, s. 1-35 [8.2.2014] Dostupné na internete: http://www.rexter.cz/wp-content/uploads/rexter_1_01_2012.pdf
- KNIGGE P., 1998: The Ecological Correlates of Right-Wing Extremism in Western Europe. In: *European Journal of Political Research* 34, č. 2, s. 249-279.
- KOCH, K., 1991: Back to Sarajevo or Beyond Trianon? Some thoughts on the Problem of Nationalism in Eastern Europe. In: *The Netherlands Journal of Social Science* 27, č. 1, s. 29-42.
- KOPEČEK, L. – HLOUŠEK, V., 2010: *Politické strany – původ, ideologie a transformace politických stran v západní a střední Evropě*. Praha: Grada, 310 s.

- KRIVÝ, V., 1999: Územné celky a skupiny obcí v parlamentných voľbách 1998. In: Sociológia 31, č. 1, s. 51-77.
- KUPKA, P. – LARYŠ, M. – SMOLÍK, J., 2009: Krajní pravice ve vybraných zemích střední a východní Evropy : Slovensko, Polsko, Ukrajina, Bělorusko, Rusko. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 268 s.
- MADLEŇÁK, T., 2012: Regionálna diferenciácia volebného správania na Slovensku (1998 – 2010). Bratislava: VEDA, 234 s.
- MARIOT, P., 1999: Štruktúra volebných preferencií obyvateľstva najväčších miest Slovenska. In: Geografický časopis 51, č. 2, s. 153-175.
- MAREŠ, M., 2003: Pravicový extremismus a radikalismusv ČR. Brno: Barrister a Principal, Centrum strategických studií, 655 s.
- MIKUŠ, R. – GURŇÁK, D., 2012: Vývoj pozícií politického extrémizmu, radikalizmu a nacionalizmu v rôznych úrovniach volieb na Slovensku. In: Geografické informácie 16, č. 2, s. 38-49.
- MIKUŠ, R., 2014: Politická diferenciácia územia Slovenska z pohľadu volebných preferencií. In: Lauko, V. (eds.): Regionálne dimenzie Slovenska, Bratislava: Univerzita Komenského, s. 67-125.
- MILO, D., 2005: Rasistický extrémizmus v Slovenskej republike: neonacisti, ich hnutia a ciele. Bratislava: Ľudia proti rasizmu, 120 s.
- MOSSE, G. L., 1966: Introduction: The Genesis of Fascism. In: Laqueur, W. – Mosse, G. L.: International Fascism 1920 – 1945. New York: Harper and Row publishing, s. 14-26.
- MUDDE, C., 1995: Right-Wing Extremism Analyzed. A Comparative Analysis of the Ideologies of Three Alleged Right-Wing Extremist Parties (NPD,NDP,CP'86). In: European Journal of Political Research 27, č. 2, s. 203-224.
- MUDDE, C., 1996: The War of Words: Defining the Extrem Right Party Family. In: West European Politics 19, č. 2, s. 225-248.
- MUDDE, C., 1999: The Single-Issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue. In: West European Politics 22, č. 3, s. 182-197.
- MUDDE, C., 2000a: Extreme Right Parties in Eastern Europe. In: Paterns of Prejudice 34, č. 1, s. 5-27.
- MUDDE, C., 2000b: The Ideology of the Extreme Right. Manchester: Manchester University Press, 212 s.
- MUDDE, C., 2005: Racist Extremism in Central and Eastern Europe. In: East European Politics & Societies 19, č. 2, s. 161-184.
- MUDDE, C., 2007: Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 385 s.
- MUDDE, C., 2010: The Populist Radical Right: A Pathological normalcy. In: West European Politics 33, č. 6, s. 1167-1186.
- MUDDE, C., 2013: Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western Europe: So What? In: European Journal of Political Research 52, č. 1, s. 1-19.
- Neo-Nazi's Victory in Slovakia Spurs Jewish Call for Action. Timesofisrael.com. [online] 2013. [cit. 29. 5. 2015]. Dostupné z: <http://www.timesofisrael.com/neo-nazis-victory-in-slovakia-spurs-jewish-call-for-action/>.

- PINK, M. – VOJTÁJ, J., 2010: Ústup krajní pravice na Slovensku – postupná marginalizace SNS? In: Rexter – Časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu 2, s. 75-90 [8.2.2014] Dostupné na internete: <http://www.rexter.cz/wp-content/issues/2010/02/rexter-3.pdf>
- PLEŠIVČÁK, M., 2012: Politické preferenčné štiepenie spoločnosti vo FMR stredného Slovenska na báze urbánno-rurálnej dichotómie priestoru v období 1998 – 2010. In: Acta Geographica Universitatis Comenianae 56, č. 1, s. 99-122.
- RYDGREN, J., 2007: The Sociology of the Radical Right. In: Annual Review of Sociology 33, s. 241-262.
- SUM, E. P., 2010: The Radical Right in Romania: Political Party Evolution and the Distancing of Romania from Europe. In: Communist and Post-Comunist Studies 43, č. 1, s. 19-29.
- SUMNER, W. G., 1906: Folkways. Boston, MA: Ginn, 704 s.
- SZŐLLŐS, J., 2006: Regióny volebnej podpory vybraných politických strán v parlamentných voľbách 1998, 2002 a 2006. In: Geografická revue 2, č. 2, s. 650-669.
- ŠALING, S., 1997: Veľký slovník cudzích slov. 1. vydanie. Veľký Šariš: SAMO-AAMM, 1310 s.
- TREVOR-ROPER, H., 1969: The Past and the Present: History and Sociology. In: Past & Present 42, č. 1, s. 3-17.
- VAN DER BRUG, W. – FENNEMA, M. – TILLIE, J., 2005: Why Some Anti-Immigrant Parties Fail and Others Succeed: A Two Step Model of Aggregate Electoral Support. In: Comparative Political Studies 38, č. 5, s. 537-573.
- VARGAS, M. R., 2005: The Revisionist's Guide to Responsibility. Philosophy. Paper 4. [14.1.2014] Dostupné na internete: <http://repository.usfca.edu/phil/49>.
- Zákon NR SR č. 257/2009 Z.z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 300/2005 Z.z. Trestný zákon v znení neskorších predpisov.